

برنامه ریزی محیطی در نواحی روستایی

(کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی)

دکتر ریحانه سادات سلطانی مقدس دکتر گیتی صلاحی اصفهانی

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاوردهای انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جوای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

یازده

پیشگفتار

فصل اول. مفاهیم و رویکردهای نظری	۱
هدف کلی	۱
هدفهای یادگیری	۱
مقدمه	۱
۱-۱ مفاهیم پایه	۲
۱-۱-۱ محیط	۲
۲-۱-۱ محیط جغرافیایی	۲
۳-۱-۱ برنامه ریزی	۴
۴-۱-۱ توسعه پایدار	۷
۲-۱ مکاتب و نظریه‌های برنامه‌ریزی محیطی	۹
۱-۲-۱ مکتب انسان‌محور	۹
۲-۲-۱ مکتب محیط‌گرایان	۹
۳-۲-۱ مکتب اکولوژیسم	۱۰
۴-۲-۱ نظریه توسعه پایدار	۱۱
۵-۲-۱ نظریه پایداری	۱۲
۶-۲-۱ نظریه زیست‌منطقه (زیست ناحیه)	۱۳
۷-۲-۱ نظریه رد پای اکولوژیکی	۱۶
۳-۱ ضرورت برنامه‌ریزی محیطی در سکونتگاه‌های روستایی	۱۷
۴-۱ اهمیت و الزامات پایداری محیطی روستایی	۱۹
خلاصه	۲۲
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول	۲۲
خودآزمایی تشریحی فصل اول	۲۳

۲۵	فصل دوم. سیستم‌های زیست‌محیطی و انسان
۲۵	هدف کلی
۲۵	هدف‌های یادگیری
۲۵	مقدمه
۲۶	۱-۲ ویژگی‌های اکوسیستم طبیعی
۲۶	۱-۱-۲ مفهوم اکوسیستم
۲۷	۲-۱-۲ ساختمان و اجزای اکوسیستم
۳۰	۳-۱-۲ ساختار اکوسیستم
۳۰	۴-۱-۲ کارکرد اکوسیستم
۳۲	۵-۱-۲ تکامل اکوسیستم
۳۳	۶-۱-۲ کلام اکولوژیکی
۳۳	۷-۱-۲ توالی اکوسیستم
۳۴	۸-۱-۲ انرژی در اکوسیستم
۳۴	۹-۱-۲ تغییرات در اکوسیستم‌ها
۳۵	۲-۲ طبقه‌بندی عوامل اکولوژیکی
۳۶	۱-۲-۲ انواع عوامل اکولوژی
۳۶	۳-۲ تعادل زیست‌محیطی
۳۷	۴-۲ شاخص‌های ارزیابی پایداری زیست‌محیطی
۳۷	۱-۴-۲ شاخص پایداری محیط‌زیست (ESI)
۳۸	۲-۴-۲ شاخص عملکرد محیط‌زیست (EPI)
۳۸	۳-۴-۲ شاخص آسیب‌پذیری محیط‌زیست (EVI)
۳۹	۵-۲ تنوع زیستی
۴۱	۶-۲ قوانین زیست‌محیطی
۴۲	۷-۲ آلودگی محیط‌زیست
۴۲	۱-۷-۲ انواع آلودگی محیط‌زیست
۴۵	۲-۷-۲ آلودگی منابع آب
۴۷	۳-۷-۲ کشاورزی و آلودگی آب
۴۸	۴-۷-۲ آلودگی خاک
۴۹	۵-۷-۲ فرسایش خاک
۵۰	۶-۷-۲ آلودگی هوا
۵۱	۷-۷-۲ زباله‌های خانگی و صنعتی
۵۲	۸-۲ انسان‌ها و طبیعت: جامعه انسان خاکی
۵۲	۹-۲ فقر و تخریب محیط‌زیست روستایی
۵۳	۱۰-۲ تنگناهای زیست‌محیطی روستایی
۵۷	خلاصه
۵۸	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم
۵۹	خودآزمایی تشریحی فصل دوم
۶۱	فصل سوم. توسعه پایدار و محیط‌زیست
۶۱	هدف کلی

۶۱	هدف‌های یادگیری.....
۶۱	مقدمه.....
۶۲	۳-۱ مفهوم توسعه پایدار.....
۶۵	۳-۲ پایداری.....
۶۸	۳-۳ هدف‌های توسعه پایدار.....
۶۹	۳-۴ راهبردهای توسعه پایدار.....
۶۹	۳-۵ توسعه پایدار و محیط‌زیست.....
۷۱	۳-۶ شرایط توسعه پایدار.....
۷۴	۳-۶-۱ پایداری ضعیف (WS).....
۷۴	۳-۶-۲ پایداری قوی (SS).....
۷۵	۳-۷ ارزیابی توسعه پایدار.....
۷۶	۳-۸ شاخص‌های توسعه پایدار.....
۷۸	۳-۸-۱ شاخص‌های اقتصادی.....
۷۹	۳-۸-۲ شاخص‌های اجتماعی.....
۷۹	۳-۸-۳ شاخص‌های محیطی.....
۷۹	۳-۸-۴ شاخص‌های سازمانی و برنامه‌ریزی.....
۷۹	۳-۹ استانداردهای توسعه پایدار.....
۸۱	۳-۹-۱ بهبود کیفیت زندگی بشر.....
۸۱	۳-۹-۲ حفاظت زیایی و تنوع زمین.....
۸۲	۳-۱۰ اصول اجرایی توسعه پایدار.....
۸۳	۳-۱۱ معیشت پایدار.....
۸۵	۳-۱۲ شکل‌گیری جامعه پایدار.....
۸۶	۳-۱۳ اخلاق زیست‌محیطی.....
۸۸	۳-۱۳-۱ نظریه‌های اخلاق زیست‌محیطی.....
۹۰	خلاصه.....
۹۱	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم.....
۹۲	خودآزمایی تشریحی فصل سوم.....
۹۳	فصل چهارم. اقتصاد و محیط‌زیست.....
۹۳	هدف کلی.....
۹۳	هدف‌های یادگیری.....
۹۳	مقدمه.....
۹۴	۴-۱ اقتصاد اکولوژیک.....
۹۷	۴-۲ ارتباط محیط‌زیست و سیستم‌های اقتصادی.....
۹۸	۴-۳ ارتباط محیط‌زیست با سیستم اقتصادی.....
۹۸	۴-۳-۱ بخش تولید.....
۹۹	۴-۳-۲ بخش خانوار.....
۹۹	۴-۴ ماهیت چندنقشی منابع زیست‌محیطی.....
۱۰۰	۴-۵ چرخه مصرف انرژی و منابع زیست‌محیطی.....

۶-۴	مصرف جهانی انرژی	۱۰۱
۷-۴	ظرفیت قابل تحمل محیط زیست	۱۰۳
۸-۴	هزینه های آلودگی و تخریب محیط زیست	۱۰۴
۹-۴	هزینه فرصت نهایی تخریب منابع طبیعی تجدیدشونده	۱۰۶
۱۰-۴	الگوهای تولید و مصرف	۱۰۶
۱۱-۴	سازوکارهای بهره برداری پایدار	۱۰۸
۱-۱۱-۴	سازوکار بهره برداری از منابع غیر قابل تجدید	۱۰۹
۱۲-۴	موجودیت و کمیابی منابع طبیعی	۱۱۰
۱۳-۴	شاخص های محدودیت منابع	۱۱۲
۱-۱۳-۴	شاخص های فیزیکی	۱۱۲
۲-۱۳-۴	شاخص های اقتصادی	۱۱۳
۱۴-۴	اصول اقتصادی بهره برداری از منابع طبیعی	۱۱۶
۱۵-۴	تأثیر رشد اقتصادی بر کیفیت محیط زیست	۱۱۶
۱۶-۴	روش های مختلف ارزش گذاری منابع زیست محیطی	۱۱۷
۱۷-۴	حسابداری محیط زیست	۱۱۸
	خلاصه	۱۲۰
	خودآزمایی چهارگزینه ای فصل چهارم	۱۲۱
	خودآزمایی تشریحی فصل چهارم	۱۲۱
۱۲۳	فصل پنجم. تغییرات محیطی سکونتگاه های روستایی	
۱۲۳	هدف کلی	
۱۲۳	هدف های یادگیری	
۱۲۳	مقدمه	
۱-۵	تغییرات محیطی	۱۲۴
۱-۱-۵	خزش شهری	۱۲۵
۲-۱-۵	تأثیرات گردشگری بر محیط زیست	۱۳۱
۲-۵	اثرات فعالیت های صنعتی بر محیط های روستایی	۱۳۶
۱-۲-۵	آلودگی هوا	۱۳۹
۲-۲-۵	آلودگی منابع آب	۱۳۹
۳-۲-۵	آلودگی خاک	۱۴۰
۳-۵	اثرات فعالیت های کشاورزی بر محیط زیست	۱۴۱
۴-۵	مشکلات زیست محیطی روستایی	۱۴۵
۱-۴-۵	تغییر کاربری اراضی	۱۴۵
۲-۴-۵	کاهش کیفیت منابع آبی در روستاها	۱۴۵
۵-۵	سوخت و انرژی های روستایی	۱۴۶
۶-۵	سیستم دفع فاضلاب روستایی	۱۵۰
۷-۵	طرح های زیست محیطی روستایی	۱۵۱
۱-۷-۵	طرح یک شهروند- یک درخت	۱۵۱
۲-۷-۵	طرح کمپوست	۱۵۲

۱۵۲	 طرح بیوگاز ۳-۷-۵
۱۵۲	 ۸-۵ تغییرات محیط زیست روستایی ایران
۱۵۴	 خلاصه
۱۵۵	 خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم
۱۵۶	 خودآزمایی تشریحی فصل پنجم
۱۵۷	 فصل ششم. شاخص‌های برنامه‌ریزی محیطی در سکونتگاه‌های روستایی
۱۵۷	 هدف کلی
۱۵۷	 هدف‌های یادگیری
۱۵۷	 مقدمه
۱۵۸	 ۱-۶ شاخص‌های برنامه‌ریزی محیطی
۱۵۸	 ۱-۱-۶ منابع آب
۱۶۶	 ۲-۱-۶ آبیاری
۱۷۰	 ۳-۱-۶ ارزش منابع آب
۱۷۱	 ۴-۱-۶ جایگاه خاک
۱۷۱	 ۲-۶ راهکارهای حفاظت از منابع خاک
۱۷۲	 ۱-۲-۶ کشت نواری
۱۷۲	 ۲-۲-۶ تراس‌بندی اراضی شیب‌دار
۱۷۲	 ۳-۲-۶ درخت‌کاری و بوته‌کاری
۱۷۴	 ۳-۶ تأثیرات فرسایش خاک
۱۷۶	 ۴-۶ راهکارهای مدیریت بهینه منابع خاک
۱۷۷	 ۵-۶ تأثیرات خشک‌سالی در نواحی روستایی
۱۷۸	 ۱-۵-۶ انواع خشک‌سالی
۱۸۰	 ۲-۵-۶ آثار خشک‌سالی
۱۸۵	 ۶-۶ راهکارهای بحران خشک‌سالی
۱۹۲	 ۷-۶ آلودگی منابع آب
۱۹۳	 ۸-۶ تأثیرات سموم در محیط‌زیست
۱۹۵	 ۹-۶ تأثیرات دامداری بر محیط‌زیست
۱۹۶	 ۱۰-۶ پوشش گیاهی و زندگی جانوری در محیط‌زیست
۱۹۷	 ۱۱-۶ پسماندهای روستایی
۱۹۸	 ۱-۱۱-۶ الگوی جمع‌آوری پسماندهای روستایی
۲۰۰	 ۲-۱۱-۶ الگوی مناسب و اجرایی برای پردازش و بازیافت
۲۰۲	 ۳-۱۱-۶ اجرای طرح‌های تفکیک از مبدأ و بازیافت
۲۰۴	 ۴-۱۱-۶ روش واحدهای کوچک کمپوست روستایی
۲۰۵	 ۵-۱۱-۶ نقش دهیاری‌ها در ایجاد بیوکمپوست روستایی
۲۰۶	 ۱۲-۶ مدیریت محیط‌زیست روستایی
۲۰۷	 ۱۳-۶ نقش زنان روستایی در حفاظت محیط‌زیست
۲۰۸	 خلاصه
۲۰۸	 خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل ششم
۲۰۹	 خودآزمایی تشریحی فصل ششم

فصل هفتم. برنامه‌ریزی محیطی در سکونتگاه‌های روستایی.....	۲۱۱
هدف کلی.....	۲۱۱
هدف‌های یادگیری.....	۲۱۱
مقدمه.....	۲۱۱
۱-۷ ابعاد برنامه‌ریزی محیطی.....	۲۱۲
۱-۱-۷ بعد محیطی.....	۲۱۲
۲-۱-۷ بعد اقتصادی.....	۲۱۳
۳-۱-۷ بعد اجتماعی- فرهنگی.....	۲۱۳
۲-۷ فرایند برنامه‌ریزی محیطی در نواحی روستایی.....	۲۱۴
۱-۲-۷ تعیین اهداف و راهبردهای کلی.....	۲۱۴
۲-۲-۷ شناخت قابلیت‌ها و تنگناهای محیطی.....	۲۱۴
۳-۲-۷ طبقه‌بندی و تجزیه و تحلیل اطلاعات.....	۲۱۶
۴-۲-۷ ارائه راهکارهای عملیاتی و نهادی.....	۲۱۶
۵-۲-۷ اجرا.....	۲۱۶
۶-۲-۷ نظارت و ارزیابی.....	۲۱۶
۳-۷ شاخص‌های پایداری زیست‌محیطی در نواحی روستایی.....	۲۱۷
۴-۷ حکمروایی خوب و محیط‌زیست روستایی.....	۲۲۳
۵-۷ مدیریت محلی محیط‌زیستی.....	۲۲۴
۶-۷ مشارکت روستایی در برنامه‌ریزی محیطی.....	۲۲۶
۷-۷ کشاورزی پایدار.....	۲۲۸
۸-۷ دانش بومی و برنامه‌ریزی محیطی.....	۲۳۰
۹-۷ نقش فناوری اطلاعات در حفاظت از محیط روستایی.....	۲۳۱
۱۰-۷ محیط‌زیست در طرح‌های هادی روستایی.....	۲۳۲
۱۱-۷ الگوهای برنامه‌ریزی زیست‌محیطی روستایی.....	۲۳۴
۱-۱۱-۷ الگوی روستای اکولوژیک.....	۲۳۴
۲-۱۱-۷ الگوی روستای سالم.....	۲۳۵
۳-۱۱-۷ الگوی روستای پایدار.....	۲۳۸
۴-۱۱-۷ الگوی روستای مشارکتی مقاوم.....	۲۴۰
۵-۱۱-۷ الگوی روستای مبتنی بر معیشت پایدار.....	۲۴۱
خلاصه.....	۲۴۳
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل هفتم.....	۲۴۳
خودآزمایی تشریحی فصل هفتم.....	۲۴۴
پاسخ‌نامه خودآزمایی‌هایی چهارگزینه‌ای.....	۲۴۵
منابع و مأخذ.....	۲۴۷

پیشگفتار

محیط‌زیست و بنیان‌های آن از پدیده‌های خلقت‌اند که برای استفاده انسان‌ها بر روی زمین خلق شده‌اند. این مواهب الهی با تنوع ویژه‌ای که بر روی زمین دارند برپاکننده اکوسیستم هستند. در این راستا، ساختار و کارکردهای اکوسیستم‌ها متأثر از عملکرد انسان است که در صورت عملکرد بهینه می‌تواند تأثیرات مثبتی در اکوسیستم‌های طبیعی به وجود آورد برای مثال کارکردهای اقتصادی انسان در بخش کشاورزی در نواحی روستایی ارتباط تنگاتنگی با محیط‌زیست دارد و بر آن تأثیرگذار است. برنامه‌ریزی محیطی یکی از جنبه‌های مطرح در برنامه‌ریزی روستایی به‌منظور بهره‌برداری بهینه از محیط‌زیست و چشم‌اندازهای روستایی است. در راستای دستور کار ۲۱ و سایر اصول که در قالب توسعه پایدار مطرح هستند، محیط‌های روستایی باید مورد حفاظت قرار گیرند لذا برنامه‌ریزی برای صیانت از آنان ضروری است. در این کتاب به بیان مفاهیم و رویکردهای نظری و اصول برنامه‌ریزی محیطی در نواحی روستایی پرداخته شده است. این کتاب در هفت فصل ارائه شده است. که هدف از آن بررسی ابعاد برنامه‌ریزی محیطی در نواحی روستایی است. در آخر لازم می‌دانیم از کمک‌های بی‌دریغ ویراستار ارجمند گروه محترم تدوین کتب دانشگاه پیام نور و کارشناس تدوین سرکار خانم قطبی سپاسگزاری کنیم.

مؤلفان

فصل اول

مفاهیم و رویکردهای نظری

هدف کلی

تبیین مفاهیم و نظریه‌های مطرح در زمینه برنامه‌ریزی محیطی در نواحی روستایی

هدف‌های یادگیری

از دانشجو انتظار می‌رود با مطالعه این فصل بتواند:

۱. مفاهیم برنامه‌ریزی و برنامه‌ریزی محیطی را توضیح دهد.
۲. برنامه‌ریزی روستایی و توسعه پایدار را تبیین کند.
۳. انواع مکتب‌های برنامه‌ریزی محیطی را توضیح دهد.
۴. ابعاد نظریه‌های پایداری و ردپای اکولوژیکی را بیاموزد.

مقدمه

منابع محیطی در سکونتگاه‌های روستایی جایگاه ویژه‌ای دارند. در دین مبین اسلام نیز به حفظ و نگهداشت منابع محیطی تأکید فراوانی شده است. در سال‌های اخیر، گسترش مصرف‌گرایی و عدم رویه صحیح در الگوی مصرف تأثیرات نامطلوبی بر منابع محیط روستایی برجای گذاشته است به گونه‌ای که بی‌توجهی به ارزش‌های محیطی و اخلاق محیط‌زیست، ویرانی و نابودی بسیاری از سرمایه‌های محیطی را به همراه داشته است. اقتصاد روستایی در ارتباط تنگاتنگ با منابع زمین و آب است. بنابراین تنگناها و چالش‌های محیطی تأثیر زیادی بر اقتصاد و پایداری سکونتگاه‌های روستایی دارد.

۲ برنامه‌ریزی محیطی در نواحی روستایی

به‌صورتی‌که در بسیاری از نواحی که جزء اکوسیستم‌های شکننده و آسیب‌پذیر محسوب می‌شود، دوام و پایداری سکونتگاه‌های روستایی کاهش یافته و جریان‌های منفی مهاجرت شکل گرفته است. این مسئله موجب بروز مشکلاتی در سکونتگاه‌های شهری نیز شده است چراکه عوامل جغرافیایی ارتباط سیستمی با یکدیگر داشته و در نتیجه بر یکدیگر تأثیر دارند. تقویت هر کدام از منابع محیطی پایه، در عملکرد بهینه روستاها مؤثر است. زیرا طبیعت بستر و ساختار فعالیت‌های انسانی در روستا به شمار می‌رود. بنابراین برنامه‌ریزی محیطی می‌تواند به بهره‌برداری بهینه از طبیعت کمک کند. هدف از این فصل آشنایی با مفاهیم و رویکردهای نظری رایج در زمینه برنامه‌ریزی محیطی سکونتگاه‌های روستایی است برنامه‌ریزی نوعی نظام تصمیم‌گیری است که برای تعیین خط‌مشی به‌منظور دستیابی به هدف‌هایی که در رابطه با نیازهای آینده تعیین می‌شود.

۱-۱ مفاهیم پایه

۱-۱-۱ محیط

محیط از نظر لغوی در فرهنگ تزاروس عبارت است از محیط پیرامون، موقعیت، وضعیت، جو و اقلیم یا شرایط زندگی روبه‌رشد (تزاروس، ۱۹۹۲، به نقل از جمعه‌پور، ۱۳۹۲: ۱۸). به عبارت دیگر محیط فرایندی است که فضای جغرافیایی را در بر گرفته و با آن کنش متقابل دارد. فضای محیطی از طبیعت جوامع انسانی و نیز فضاهایی تشکیل می‌شود که با فکر و دست انسان ساخته شده است. در عین حال عوامل متعدد انسانی و محیطی در هر سیستم اجتماعی و اقتصادی وجود دارند که چگونگی تأثیر و تأثر متقابل آن‌ها اعم از طبیعی، محیط اجتماعی و محیط انسان‌ساخت در چگونگی پایداری یا ناپایداری محیط تأثیرگذارند (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۰-۱۹).

۲-۱-۱ محیط جغرافیایی

محیط جغرافیایی پهنه و بستری است که مجموعه زیستی، نقش حیاتی خود را در آن ایفا می‌کند و همه‌جا توان زیستی یکسانی ندارد. محیط جغرافیایی خصلت پویایی دارد. در مطالعات جغرافیایی توان‌های محیطی در طول زمان و پهنه مکان بررسی می‌شوند.

مفاهیم و رویکردهای نظری ۳

در جغرافیای سرزمین، مفهوم محیط نه فقط در معنای طبیعی آن، که در معنای اجتماعی و اقتصادی نیز مورد نظر است (رهنمایی، ۱۳۹۳: ۲۰).

- **انواع محیط (جغرافیایی):** براساس تعریف محیط جغرافیایی، محیط به سه دسته محیط طبیعی، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی تقسیم می‌شود. براساس این تقسیم‌بندی محیط طبیعی ساختی از پیکربندی فضا است که ویژگی‌های آن تحت تأثیر دخل و تصرف انسانی به وجود نیامده باشد. محیط اجتماعی- فرهنگی عبارت از شکل و شیوه تجمع گروه‌های انسانی است که به صورت سازمان فضایی معین در محیط طبیعی استقرار یافته‌اند. محیط اجتماعی دربرگیرنده ارزش‌ها و معیارهایی است که روابط و مناسبات میان گروه‌های انسانی براساس آن تعیین می‌شود و محیط اقتصادی حاصل تلاقی و برخورد معیشتی محیط‌های اجتماعی و طبیعی با یکدیگر است. توان‌های محیط طبیعی به تناسب تنوع خود، محیط اقتصادی متفاوتی را به وجود می‌آورد (رهنمایی، ۱۳۹۳: ۲۳-۲۱). هلباخ^۱ از نظریه پردازان آلمانی محیط را به سه دسته تقسیم می‌کند:

الف) محیط طبیعی مانند خاک، هوا، نور و... که انسان و رفتار وی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و به وسیله انسان دگرگون می‌شود.

ب) محیط اجتماعی که موضوع مبحث روانشناسان اجتماعی است.

ج) محیط فرهنگی که شامل کتاب‌ها، قوانین، بناها و... می‌شود. محیط فرهنگی به وسیله انسان ایجاد شده و تاریخ را منعکس می‌کند. برخی دیگر چهار نوع محیط را تعریف می‌کنند:

- **محیط کالبدی:** شامل محیط‌های فیزیکی و فضاها می‌شود.
- **محیط اجتماعی:** افراد و گروه‌ها و...
- **محیط روانشناختی:** آنچه که در ذهن فرد رخ می‌دهد.
- **محیط رفتاری:** مجموعه عواملی که فرد به آن‌ها واکنش می‌دهد (لنگ^۲، ۱۳۸۱: ۳۲).

- **محیط زیست:** محیط زیست عبارت است از مجموعه‌ای از موجودات زنده، منابع، عوامل و شرایط هماهنگی که پیرامون هر موجود زنده وجود دارد و ادامه حیات این موجود به

1. Helbach

2. Lung & Higense

آن وابسته است (بهرام سلطانی، ۱۳۸۷: ۵۴). شورای اقتصاد اروپا در سال ۱۹۶۷ محیط‌زیست را بدین‌گونه تعریف کرد: محیط‌زیست شامل آب، هوا، خاک، عوامل درونی و بیرونی مربوط به حیات هر موجود زنده است (ذوالفقاری، ۱۳۸۷: ۲).

۱-۱-۳ برنامه‌ریزی

برنامه‌ریزی نظام تصمیم‌گیری برای تعیین خط‌مشی به‌منظور دستیابی به هدف‌هایی است که در رابطه با نیازهای آینده تعیین می‌شود (زمردیان، ۱۳۶۴: ۱۲). در تعریفی دیگر کوششی که در جهت انتخاب بهترین برنامه‌ها برای رسیدن به هدف‌های مشخص صورت می‌گیرد، برنامه‌ریزی نام دارد (شیعه، ۱۳۶۹: ۸۲). در واقع برنامه‌ریزی پوشش هدایت عقلایی سازوکار تصمیم‌گیری، در امور توسعه اقتصادی - اجتماعی، در ابعاد بلندمدت، میان‌مدت و کوتاه‌مدت به‌منظور بهره‌برداری منطقی و هماهنگ از امکانات و منابع در جهت تأمین نیازمندی‌های عمومی و اساسی جامعه است (پولاددژ، ۱۳۶۷: ۱۰۳). بنابراین برنامه‌ریزی انتخاب بهترین روش برای رسیدن به هدف است که در این راستا محدودیت منابع و زمان و نیروی انسانی مد نظر قرار می‌گیرد.

- **برنامه‌ریزی محیطی:** گالنت^۱ تلاش آگاهانه و مشخص برای مدل‌سازی محیط را برنامه‌ریزی محیطی می‌داند. دو موضوع کلیدی از این تعریف پایه از برنامه‌ریزی استنباط می‌شود: اول، کسی که برنامه‌ریزی می‌کند، به هدفی که می‌خواهد به آن دست یابد آگاه است و آن را بر پایه منطق سازمان می‌دهد. دوم، برنامه‌ریزان به محیط‌زیست به‌عنوان زمینه فعالیت‌های انسانی می‌پردازند. در این ارتباط برنامه‌ریزی عملکرد سازماندهی امور را با محوریت مسائل اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی انجام می‌دهد (گالنت، ۲۰۱۳: ۱۳). برنامه‌ریزی محیطی از دو زاویه و در دو سطح تعریف می‌شود. در سطح کل‌نگر یا کلان، برنامه‌ریزی محیطی یعنی احترام به قانون طبیعت و رعایت قانونمندی‌های حاکم بر آن به‌عنوان نظام اکولوژیکی که انسان جزئی از آن به شمار می‌رود. در سطح خرد یا برنامه‌ریزی فضایی، برنامه‌ریزی محیطی عبارت است از به کارگیری مؤلفه‌ها و عوامل محیطی در فرایند برنامه‌ریزی. به‌طور کلی برنامه‌ریزی محیطی ارزیابی سه حوزه را برعهده دارد:

مفاهیم و رویکردهای نظری ۵

- ارزیابی محیط‌زیست طبیعی یا بیوفیزیکی که بیشتر بر قابلیت‌های محیط طبیعی و قوانین طبیعی حاکم بر اکوسیستم‌های طبیعی تأکید می‌کند.
- ارزیابی آثار زیست‌محیطی فعالیت‌های انسان شامل فعالیت‌های تولیدی، فنی و اقتصادی
- ارزیابی محیط‌زیست اجتماعی و اقتصادی که بر میزان تأثیر محیط‌زیست در شکل‌گیری فضاها، اجتماعی و اقتصادی متفاوت، تنوع در این فضاها و میزان تأثیرپذیری از محیط طبیعی تأکید می‌کند (جمعه‌پور، ۱۳۹۳: ۱۱).
- برنامه‌ریزی یا طرح‌ریزی یعنی اندیشیدن از پیش. متخصصان از زوایای متعدد برای برنامه‌ریزی تعاریف متعددی ارائه کرده‌اند که برخی از آن‌ها از این قرار است:
 - تعیین هدف، یافتن و ساختن راه وصول به آن
 - تصمیم‌گیری در مورد اینکه چه کارهایی باید انجام گیرد.
 - تجسم و طراحی وضعیت مطلوب در آینده و یافتن و ساختن راه‌ها و وسایلی که رسیدن به آن را فراهم کند.
 - طراحی عملیاتی که شیئی یا موضوعی را بر مبنای شیوه‌ای که از پیش تعریف شده، تغییر بدهد (فیضی، ۱۳۸۳).
- بنابراین با توجه به مطالب ذکرشده برنامه‌ریزی محیطی فرایندی است که از برهم‌کنش کارکردهای طبیعی و انسان‌ساخت در فضای جغرافیایی شکل می‌گیرد (همان: ۲۰).
- چنانچه بخواهیم محیط‌زیست طبیعی را حفظ کرده و نیازهای زیست‌محیطی مردم را برآورده سازیم، برنامه‌ریزی محیطی باید براساس کلیه تصمیمات مربوط به توسعه زمین قرار گیرد (بیر و هیگینز، ۱۳۸۵: ۹).
- **برنامه‌ریزی محیطی در نواحی روستایی:** سکونتگاه‌های روستایی جایگاه ویژه‌ای در برنامه‌ریزی‌های کلان و ناحیه‌ای دارند. به‌صورتی که ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی در روستاها تحت تأثیر سیاستگذاری‌ها و تصمیم‌سازی‌ها قرار دارد. از این رو برنامه‌ریزی محیطی به مجموعه‌ای از سیاست‌گذاری‌ها، خط‌مشی‌ها و برنامه‌ها گفته می‌شود که در جهت استفاده بهینه از منابع روستایی، حفاظت و پایداری محیط‌زیست و منابع محیط روستایی به کار گرفته شود. براساس این تعریف محیط‌زیست روستا جایگاه مهمی در حفظ و نگهداری روند توسعه

پایدار دارد. در این ارتباط محیط‌زیست‌گرایان سعی دارند که سلامت شخصی و روند مصرف را در نواحی روستایی با مقولات جهانی از قبیل: تولید زباله و گرم‌شدن کره زمین ارتباط دهند (بارنز، ۲۰۰۴: ۲۶). بنابراین در این نوع برنامه‌ریزی موضوعات محلی در ارتباط با مسائل کلان مورد بررسی قرار می‌گیرد و همواره رویکرد سیستمی مورد استناد است. برنامه‌ریز باید خصوصیات محیط طبیعی را مورد ارزیابی قرار دهد تا دامنه متغیرهایی را که اعمال تغییراتی در آنها ممکن و مطلوب است، مشخص سازد. این اطلاعات را می‌توان با الزامات مربوط به تأمین بستر متنوع‌تر برای فعالیت‌های مردم به هنگام توسعه زمین مرتبط ساخت. برای مثال استفاده صحیح از منابع خاک باید براساس شناخت نحوه عمل خاک و آگاهی از توانایی خاک در رابطه با تولید کشاورزی صورت گیرد (بیر و هیگینز^۱، ۱۳۹۳: ۱۲۹). در این ارتباط برنامه‌ریز زمین باید از چگونگی تأثیر محیط طبیعی بر فرایند برنامه‌ریزی و طراحی زمین آگاه باشد و بداند در چه زمان لازم است از سایر تخصص‌ها در گروه برنامه‌ریزی استفاده به عمل آید (همان: ۱۲۶).

- **برنامه‌ریزی روستایی:** از دیدگاه گرگوری^۲ و جانستون، برنامه‌ریزی روستایی تلاش برای سازماندهی و کنترل توزیع توسعه و منابع در مناطق روستایی است که مسائلی مانند مدیریت تغییر کاربری زمین در ارتباط با ساخت و برخی از جنبه‌های محیط طبیعی و موضوعات اجتماعی و اقتصادی را شامل می‌شود. همچنین حفاظت محیط‌زیست روستایی نیز مورد اهمیت است (گریگوری و دیگران، ۲۰۰۹: ۶۶۰). برنامه‌ریزی روستایی عبارت‌است از: برنامه‌ریزی برای گسترش یک بخش اقتصادی خاص در منطقه‌ای روستایی؛ برنامه‌ریزی برای خدمات اجتماعی یا تسهیلات عمومی در داخل یک بخش یا دهستان و برنامه‌ریزی برای کاهش فقر. برنامه‌ریزی روستایی آن است که از طریق بهبود اطلاعات نهادها، فنون، تکنولوژی، زیرساخت‌ها و بازاریابی وضعیت تولید و امکانات، کسب درآمد بهبود یابد (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۲: ۱۷). در تعریفی دیگر برنامه‌ریزی روستایی به تشخیص و تعیین اموری که در جهت توسعه و پیشرفت مناطق روستایی باید انجام پذیرد و تعیین زمان انجام این امور جهت دستیابی به هدف‌های مشخص اطلاق می‌شود و یا به

1. Bear & Higense

2. Gregory & Johnston

مفاهیم و رویکردهای نظری ۷

عبارت دیگر برنامه‌ریزی روستایی تدوین رابطه صحیح بین احتیاجات اجتماعی و منابع طبیعی بالقوه و بالفعل است که تهیه و تدوین یک برنامه در روستاها را دربرمی‌گیرد به شرطی که شامل کلیه ساکنان روستاها به‌ویژه طبقات فقیر جامعه روستایی باشد (آسایش، ۱۳۷۴: ۴۵-۴۴). در این راستا برنامه‌هایی که به‌منظور دستیابی به اهداف برنامه‌ریزی روستایی مطرح می‌شود، عبارت‌است از:

- برنامه‌ریزی جمعیتی هم به مفهوم کنترل رشد جمعیت و هم به مفهوم پیشگیری از روستاگریزی
- برنامه‌ریزی خدمات و ساماندهی سکونتگاه‌های روستایی
- برنامه‌ریزی در زمینه اشتغال‌زایی و فعال‌سازی اقتصاد روستایی
- برنامه‌ریزی زیست‌محیطی و حفاظت از عرصه‌های روستایی با هدف حفظ ویژگی‌های اکولوژیک و محافظت از چشم‌اندازهای طبیعی روستا
- برنامه‌ریزی یکپارچه‌سازی اراضی و افزایش تولید روستایی
- پیشبرد تعاون روستایی و زمینه‌سازی برای مشارکت هر چه بیشتر روستاییان در امور توسعه
- برنامه‌ریزی صنعت جهان‌گردی در سکونتگاه‌ها و حوزه‌های روستایی (سعیدی، ۱۳۷۷: ۱۵۶).

به عبارت دیگر هدف برنامه‌ریزی روستایی، بهبود شرایط زندگی در نواحی روستایی، ارتقاء سطح و استانداردهای زیستی مردم و بهبود شرایط زندگی در فضای روستایی است. ایجاد چنین شرایطی، محیط روستا را تبدیل به فضایی جذاب برای زندگی روستاییان و محیط کار و تلاش برای افزایش تولید و بهره‌وری اقتصادی می‌نماید. رسیدن به این اهداف، علاوه بر رشد و توسعه روستا، برای رسیدن به توسعه ملی نیز مؤثر خواهد بود (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۲: ۲۵).

۱-۱-۴ توسعه پایدار

بهترین تعریفی که برای توسعه پایدار ارائه شده‌است، تعریفی است که در گزارش برانتلند^۱ با عنوان «آینده مشترک ما» در سال ۱۹۸۷ مطرح شده‌است. این تعریف چنین

1. Brundtland

است: توسعه‌ای که نیازهای زمان حال را برآورده می‌سازد، بدون آن‌که از توانایی‌های نسل‌های آینده برای ارضای نیازهای حال مایه بگذارد. به این ترتیب، توسعه پایدار توسعه‌ای است که نه فقط بهبود زندگی نسل حاضر، بلکه نسل‌های آینده را نیز در نظر داشته باشد (زاهدی، ۱۳۸۹: ۶).

• **توسعه پایدار روستایی:** توسعه پایدار روستایی فرایندی است که ارتقای همه‌جانبه حیات روستایی را از طریق زمینه‌سازی و ترغیب فعالیت‌های همساز با قابلیت‌ها و تنگناهای محیطی مورد تأکید قرار می‌دهد. در این رابطه، مهم‌ترین هدف توسعه پایدار روستایی عبارت خواهد بود از قابل‌زیست‌کردن عرصه‌های زندگی برای نسل‌های فعلی و آینده با تأکید خاص بر بهبود و توسعه مداوم روابط انسانی-محیطی (سعیدی، ۱۳۸۹: ۱۲۸-۱۲۷). به عبارت دیگر توسعه پایدار روستایی را می‌توان به مثابه فرایند تغییرات چندبعدی مؤثر بر جامعه روستایی تعریف کرد که رشد اقتصادی، بهبود شرایط محیطی و حفظ ارزش‌های محیطی به گونه‌ای مساوی از مشخصه‌های مهم آن است (پاگلز، ۲۰۰۲، به نقل از ازکیا، ۱۳۸۷: ۲۳). بخش عمده‌ای از تأکید توسعه پایدار روستایی بر حفظ و بقای منابع و ارزش محیطی است. در واقع محیط‌گرایی؛ بُعدی از توسعه است که به آن صفت پایدار می‌بخشد (ازکیا، ۱۳۸۷: ۲۳). از سوی دیگر اصطلاح توسعه پایدار مفهومی چندبعدی است. از دیدگاه گردهمایی توسعه پایدار جهانی (۲۰۰۲)، توسعه پایدار برای ارتقای کیفیت زندگی کل مردم جهان بدون افزایش به‌کارگیری منابع محیطی فراتر از گنجایش موجود زمین به کار برده می‌شود که نیازمند وجود فعالیت‌های متفاوتی در هر ناحیه از جهان است. در این ارتباط، برای ایجاد یک روش پایدار در شیوه زندگی به یکپارچگی در سه حوزه کلیدی ذیل نیاز است:

- رشد اقتصادی و برابری در سطح سیستم‌های جهانی
- حفاظت منابع طبیعی و محیط‌زیست
- توسعه اجتماعی؛ نیاز به احترام به اصالت فرهنگی و تنوع اجتماعی و حقوق کارگران به‌صورتی که همه اعضای جامعه باید برای ایفای نقش در تعیین آینده خودشان فعال شوند (رابینسون، ۲۰۰۸: ۴). براساس این تعریف توسعه پایدار روستایی باید قادر به برقراری وحدت بین رشد اقتصادی، حفاظت از منابع طبیعی و توسعه اجتماعی باشد و بتواند باعث ارتقای کیفیت زندگی مردم روستایی شود.

۲-۱ مکاتب و نظریه‌های برنامه‌ریزی محیطی

۱-۲-۱ مکتب انسان‌محور

مکتب انسان‌محور ضرورت حفاظت از محیط‌زیست را از طریق نیاز انسان به محیط‌زیست سالم و تأمین هر آنچه برای رفاه، آسایش و امنیت انسان ضروری است، توجیه می‌کند. کشورهای برخوردار از اقتصاد نفتی و نیز کشاورزی محور به دانش اکولوژی آگاهی دارند و می‌دانند که باید از طبیعت غیرقابل بازیابی، خردمندانه استفاده کنند. اما آنچه در جهان واقع می‌گذرد حتی مرزهای مکتب انسان‌محوری را پشت سر نهاده و شکلی سوداگرانه و یا بدتر از آن غارت‌گرانه به خود گرفته است. منابع نفت و گاز به حراج گذاشته می‌شوند و جنگل‌ها و مراتع نابود می‌شوند. زارع بیش از آنکه از آب استفاده کند، آن را تلف کرده و بیش از آنکه به فکر حفاظت از خاک باشد، در جهت نابودی آن عمل می‌کند. به‌صورتی‌که یک گونه گیاهی یا جانوری یا چشم انداز طبیعی تنها زمانی ارزش دارد که بتواند به انسان سود معنوی یا مادی برساند. در غیر این صورت می‌توان آن را مانند تکه‌ای زباله به دور افکند. همچنین توافقات زیست‌محیطی بین‌المللی همچون دستور کار ۲۱ در نظر گرفته نمی‌شود. بدیهی است که برمبنای چنین مبانی اخلاقی سستی نمی‌توان به حفظ محیط‌زیست کمک نمود (بهرام سلطانی، ۱۳۸۷: ۴۴).

۲-۲-۱ مکتب محیط‌گرایان

کل نظریه محیط‌گرایان را می‌توان در این نکته خلاصه کرد که جامعه سرمایه‌داری و یا جامعه رفاه‌طلب می‌تواند به شکل کنونی خود و طبق روند فعلی به حیات خود ادامه دهد، لیکن هر کجا به مشکلی زیست‌محیطی برخورد کرد، می‌بایست با استفاده از فناوری مناسب به رفع مشکل کمک کند. به بیان دیگر محیط‌گرایان مایلند در عین حفظ روند فعلی و رفاه خود در جایی که ضروری به نظر می‌رسد با استفاده از تمهیدات تکنولوژیک، با مشکلات محیط‌زیست مقابله کنند. البته تردیدی نیست که در این میان پیشرفت‌های زیادی در زمینه کنترل آلودگی کارخانه‌ها، وسایل نقلیه موتوری، کاهش مصرف سوخت، تولید سوخت‌های جایگزین، کاهش مصرف آب و بسیاری دیگر از این قبیل حاصل شده است. این تفکر کاربرد هرچه بیشتر تکنولوژی محیط‌زیست را راه‌حل مسائل زیست‌محیطی می‌داند. برای مثال یک محیط‌گرا هرگز استفاده مفرط از خودرو، اتلاف انرژی یا ساختار یک شهر